

ДИДАКТИКА ТА МЕТОДИКА

УДК 378:37.13

Людмила Бутенко

**ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПИТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ
МЕТОДОЛОГІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ**

У статті представлено філософські і психолого-педагогічні засади розробки технологій запитування як засобу формування методологічного мислення майбутніх учителів і науково-педагогічних працівників. Розкрито наукові підходи до визначення понять «питання», «запитувальне мислення», «запитувальна активність». Схарактеризовано функції питання, взаємозв'язок запитування та проблематизації в науково-педагогічному пізнанні, значення запитування та проблематизації у формуванні методологічного мислення майбутніх педагогічних і науково-педагогічних працівників. Представлено особливості проблематизуючого типу запитування.

Ключові слова: питання, запитування, методологічне мислення, технології запитування, майбутні учителі, науково-педагогічні працівники, методологізація професійної підготовки майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників.

В статье представлены философские и психолого-педагогические основы разработки технологий вопрошания как средства формирования методологического мышления будущих учителей и научно-педагогических работников. Раскрыты научные подходы к определению понятий «вопрос», «вопрошающее мышление», «вопрошающая активность». Охарактеризованы функции вопроса, взаимосвязь вопрошания и проблематизации в научно-педагогическом познании, значение вопрошания и проблематизации в формировании методологического мышления будущих педагогических и научно-педагогических работников. Представлены особенности проблематизирующего типа вопрошания.

Ключевые слова: вопрос, вопрошание, методологическое мышление, технологии вопрошания, будущие учителя, научно-педагогические работники, методологизация профессиональной подготовки будущих учителей и научно-педагогических работников.

The philosophical, psychological and pedagogical bases of development of technologies of questioning as a means of the formation of the methodological thinking of future teachers and researchers-pedagogues are presented in this article. The scientific approaches to defining the notions «question», «questioning thinking», «questioning activity» were disclosed. The functions of

a question, interrelation of questioning and problematization in the scientific and pedagogical knowledge, the importance of questioning and problematization in the formation of methodological thinking of future teachers and researchers-pedagogues were characterized. The features the problematizing type of questioning were presented. The role of questioning in the process of perception and interpretation of the phenomena of the pedagogical reality was disclosed. The essential and functional characterization of the questioning techniques in the context of metodologization of future teachers and researchers-pedagogues' professional training was presented.

Key words: *question, questioning, methodological thinking, questioning techniques, future teachers, scholars, educators, professional training of future teachers and researchers-pedagogues.*

Серед провідних орієнтирів розвитку освітньої галузі в Україні визначається спрямованість на «забезпечення формування інноваційної людини – людини з інноваційним мисленням, інноваційною культурою, здатної до інноваційної діяльності, що лише і може забезпечити в Україні дослідницько-інноваційний тип прогресу і побудову суспільства знань» [6, с. 32].

Необхідність модернізації освіти актуалізує пошук нових теоретичних та методологічних засад професійного та особистісного становлення майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників у системі неперервної освіти. На порядку денному – методологізація професійної підготовки в умовах невизначеності, нескінченного розмаїття смислів, когнітивної складності пізнавальних процесів, що зумовлює особливу увагу до запитування та проблематизації як взаємопов'язаних компонентів науково-педагогічної творчості. Запитувальна пізнавальна діяльність студентів має бути спрямована на розвиток умінь та навичок самостійно опрацьовувати значний масив інформації, здобувати знання, виявляти нестандартні підходи до вирішення навчальних завдань, квазіпрофесійних ситуацій. Успішність професійної діяльності майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників залежить й від майстерності запитування, поліфункційного використання питання як форми мислення, продуктивного способу отримання інформації та ефективної комунікації.

Теоретико-методичні засади методологізації професійної підготовки репрезентовано у наукових розвідках А. Архангельського, В. Адольфа, О. Новикова, І. Степанової, Г. Щедровицького, П. Щедровицького та ін. Безпосередній взаємозв'язок розвитку методологічної культури майбутніх педагогів та навичок запитування та проблематизації відзначали В. Кравцов, В. Краєвський, О. Ходусов та ін.

У сучасному філософському дискурсі проблеми питання та запитувальної діяльності розкрито в працях О. Валецького, В. Розіна, П. Хакуза та ін. Логічна структура запитань представлена у працях таких

науковців, як Н. Белнап, В. Берков, Є. Войшвілло, Я. Хінтікка, Ю. Петров та ін. Навчальні запитання досліджували Н. Ісакова, М. Махмутов, П. Підкасистий, І. Родак, Н. Шумакова та ін., культуру питання покладання – З. Меретукова, М. Писаревська. Особливу роль питанню та запитуванню відведено в технологіях діалогічного навчання (Є. Ільїн, А. Король, А. Хуторської та ін.).

Однак, у науково-педагогічній літературі феномен питання здебільшого розглядається як продукт освітньої діяльності, як елемент системи «питання – відповідь», що розробляється та використовується на різних етапах навчального процесу. Необхідність актуалізації запитування як форми методологічного мислення, використання технологій запитування з метою розвитку умінь та навичок проблематизації явищ та процесів педагогічної дійсності, з метою розвитку методологічного мислення майбутніх педагогів на всіх рівнях освіти майже не досліджувалося.

Мета статті – розкрити теоретичні засади дослідження питання та запитування в контексті вирішення завдань методологізації професійної підготовки майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників, схарактеризувати сутність технологій запитування та особливості їх використання у неперервній педагогічній освіті.

Методологізація професійної підготовки майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників в умовах переходу на трирівневу систему вищої освіти пов'язана із орієнтацією змісту та операціональних складників навчального процесу на методологію діяльності як систему науково-пізнавальних евристик, процедурних правил, принципів та прийомів, що складають підґрунтя професійної діяльності фахівця. Методологічне знання має розглядатися наскрізним компонентом професійної підготовки майбутніх освітян, а методологування як професійна діяльність (А. Фурман). Відповідно, важливими елементами методологізації професійної підготовки є технології запитування та проблематизації.

Запитання – це форма виразу думок, коли суб'єкт хоче уточнити та доповнити відоме йому знання (інформацію) про певний об'єкт пізнання або отримати нове знання (нову інформацію). З лінгвістичної точки зору для питання характерні такі ознаки: структурні (змінений порівняно із ствердженням порядок слів), компонентні (наявність запитальних слів, необхідність допоміжних дієслів у деяких типах питання), функційні (інтонаційне оформлення в усному мовленні та знак запитання у письмовому). Мовну форму виразу запитання, що «фіксує вимогу щодо усунення невизначеності в знанні або розумінні певного предмету» (В. Берков), становить запитальне речення, до структури якого входять слова зі знаком запитання – «Чи...?», «Що...?», «Коли...?», «Де...?», «Чому...?» та ін. й основна частина, що фіксує знання суб'єкта, яке він хоче уточнити, доповнити, визначити його істинність або хибність. Показовим є

те, що англійське слово «*question*» (питання) походить від слова «*quest*», що може позначати «пошуки, пов'язані із певною невизначеністю та навіть ризиком». Відповідно, походження слова «питання», принаймні в англійській мові, передбачає наявність пошуку в ситуації невизначеності.

У науковій літературі *запитування* розглядається як «фіксація неповноти знання у тій чи іншій галузі» [9, с. 21].

У філософському контексті проблема питання та ресурсів запитування представлена у різних теоріях та філософських течіях. За доби Античності Сократ наочно продемонстрував значущість питання у «народженні» істини, Платон відзначав, що «запитання важче відповіді», Аристотель розглядав суперечливу природу питання як підґрунтя діалогу та наполягав на тому, що «знання може бути в того, в кого є питання». Представник філософії Нового часу Ф. Бекон вказував на необхідність наявності певного знання для формулювання питання. Р. Декарт відзначав, що питання має розумітися як «все те, в чому відшукується справжнє та помилкове» [5, с. 127], розробив структуру питання: «по-перше, у будь-якому питанні з необхідністю має бути дещо невідоме», «по-друге, саме це невідоме має бути певним чином відзначене», «по-третє, воно може бути відзначене так тільки завдяки чомусь іншому, що є відомим» [5, с. 128]. І. Кант вважав, що «вміння ставити розумні питання вже є важливою та необхідною ознакою розуму та прозорливості».

У межах логічного підходу досліджували категорію питання представники зарубіжної філософської думки XVIII–XX ст. К. Айдукевич, Н. Белнап, Е. Гортарі, Е. Кондільяк, Г. Лейбниць, Т. Стіл, Г. Харре, Я. Хінтікка, які розглядали формально-логічну природу питання, типологію, структуру та властивості, мотиваційну та контролюючу функції питання. Особливо слід відзначити положення Я. Хінтіккі щодо мислення у категоріях «питання» та «відповідь» у контексті інтеррогативної (з англ. *interrogate* – питати, допитувати) моделі науки, тобто спрямованої на вирішення проблем.

Аналіз природи запитування у герменевтичній теорії Г.-Г. Гадамера пов'язано із логічною структурою відкритості питання. Важливим аспектом дослідження запитування, за Г.-Г. Гадамером, є визначення історичного характеру питань та історичності їх розуміння: питання не тотожні у різні часи та у різних обставинах [4, с. 436]. У контексті семіотичної теорії питання Р. Коллінгвуд розглядав запитування як розумовий процес, який перетворює дані досвіду у свідочтва та смислову інформацію, а логіку питань та відповідей як сутність міркувань взагалі.

Особливу увагу саме *запитувальному мисленню* приділяв М. Гайдеггер, який його розглядав як найважливіший спосіб пізнання. У роботі «Буття та час» М. Гайдеггер визначає запитування як шукання, як пошук [8, с. 11]. Принциповою ознакою запитувального мислення за М. Гайдеггером є відсутність орієнтації на завершені результати

мисленнєвого пошуку. Саме запитувальне мислення є основою для побудови діалогу людини із собою та світом, адже актуальною залишається фундаментальна позиція М. Бахтіна про те, що істина не народжується та не знаходиться в голові окремої людини, вона народжується між людьми, які сумісно її відшукують, у процесі їх діалогічного спілкування [1, с. 126].

У сучасному філософському дискурсі проблема питання як особливої форми думки, мислення розглядається такими науковцями, як Л. Аверьянов, В. Берков, М. Кондаков, Ю. Петров та ін. Згідно логічних умов питання має відповідати вимогам чіткості, визначеності, недвозначності, системності. Проблеми питання та запитування є наріжними в діалектиці. Діалектичне запитування передбачає наявність особливої пізнавальної позиції, фіксації певних меж свого незнання. Слушною залишається теза Е. Ільєнкова про те, що «мистецтво думати починається з уміння задавати питання».

Сучасний російський філософ В. Розін розглядає такі типи запитування: *доособистісне* (властиве дітям, здійснюється за логікою: «проблемна ситуація» (наприклад нерозуміння того, що відбувається) – питання як звернення за допомогою до дорослого – відповідь, що містить вирішення проблеми); *особистісне* (особистість використовує ситуацію запитування для уточнення своїх позицій, пошуку найкращих варіантів вирішення проблемної ситуації) [7]. Особливої уваги заслуговує саме *проблематизуюче запитування*, яке має використовуватися для ініціації думки та управління нею.

Таким чином, звернення до філософського контексту запитування зумовлює висновок про те, що запитування є сутнісною характеристикою людини, має розглядатися не стільки як пошук інформації в навколишній реальності, скільки як спосіб розкриття непізнаного в його проблемності, тобто як методологічний засіб проблематизації в науковому пізнанні. Особливості запитування пов'язані із його неперервністю, відкритістю реаліям буття людини, запитувальним ставленням до світу.

У психологічному контексті дослідження проблеми питання та запитування у професійній підготовці майбутніх учителів найбільш суттєвими є такі позиції: роль питання як пускового механізму, своєрідного триггеру, що активізує пізнавально-пошукову діяльність; «питання, – як відзначає Л. Веккер, – є психічним відображенням нерозкритості, непредставленості тих предметних стосунків, на з'ясування яких спрямовано увесь наступний мисленнєвий процес» [3, с. 6]; необхідність інтеграції холістичної стратегії правої півкулі мозку та аналітичної стратегії лівої півкулі.

Питання як прийом навчання, елемент педагогічної технології розглядається у межах проблемного навчання (М. Махмутов), бесіди як методу навчання (Н. Каневська, І. Лернер, Н. Мочалова та ін.), концепції

«Школи діалогу культур» (В.Біблер, С. Курганов), діалогічних технологій навчання (А. Король, А. Хуторської; С. Ніколаєва, Ю. Пассов та ін.). В організації діалогової взаємодії у педагогічному процесі використовуються як конвергентні питання, що вимагають однієї відповіді, так й дивергентні, що припускають множину відповідей у вигляді думки та гіпотези.

У педагогічній практиці широко використовується *таксономія питань Б. Блума*, що включає прості питання (для отримання конкретних відомостей), уточнюючі (для уточнення вже відомого, отримання латентної інформації), інтерпретаційні (спрямовані на встановлення причинно-наслідкових зв'язків), творчі (містять елементи умовності, прогнозу), оцінні (допомагають визначати ставлення до проблем, подій, фактів), практичні (встановлюють взаємозв'язок між теорією та практикою). У межах *технології розвитку критичного мислення* (І. Загашев, І. Муштавинська та ін.) використовуються стратегія «Запитувальні слова», «Товсте та тонке питання», прийом «6W».

Принциповою ознакою проблеми дидактичного потенціалу питання та запитування в цілому саме у педагогічній практиці постає парадоксальність педагогічної дійсності, коли питання, на жаль, але подекуди виникають поза свідомою активністю учнівської та студентської молоді. Яскравою ілюстрацією останньої тези можуть слугувати відомі рядки С. Маршака:

*Он взрослых изводил вопросом «Почему?»,
Его прозвали «маленький философ»,
Но только он подрос, как начали ему
Преподносить ответы без вопросов.
И с этих пор он больше никому
Не досаждал вопросом «Почему?»*

Превалювання питання як способу перевірки наявних знань суттєво збіднює можливості запитування як способу пізнання. Більш того, традиційна освітня практика формує в учнів та студентів очікування, що на будь-яке питання існує «правильна відповідь». Відповідно, орієнтація на репродуктивний характер відповіді взагалі нівелює смислоутворення як важливу функцію навчального діалогу та навчальної комунікації. Якщо спробувати «порівняти» утруднення у діяльності Сократа та сучасного вчителя, то, ймовірно, Сократові було важче, оскільки він не знав правильних відповідей, а сучасний учитель зазвичай знає.

Значущість запитування як форми мислення, актуальність запитування як способу залучення особистості до активної мисленнєвої діяльності зумовлюють звернення до *технологій запитування*, які можна визначити як систему технік запитування на основі запитувальної активності та проблемного бачення особистості. Технології запитування ґрунтуються на питаннях різного типу, які використовуються у практиці навчання, а також на таких специфічних методах запитування, як

«включення відомого в інший контекст; демаркація відомого та невідомого про предмет; надання висловлюванню іншого смислу; сумніви та подолання власної думки; зіткнення смислів» [9, с. 24].

Специфічною ознакою технологій запитування саме у процесі професійної підготовки майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників, на нашу думку, є акцентування уваги студентів, магістрантів та аспірантів педагогічних спеціальностей на багатовимірності педагогічного процесу, множинності поглядів на явища та процеси педагогічної дійсності, необхідності її сприйняття у категоріях становлення та розвитку.

Навчання технологій запитування у процесі професійної підготовки майбутніх педагогічних та науково-педагогічних працівників має включати розкриття теоретичних засад питання як логіко-гносеологічної категорії, типології питань як засобу проблематизації педагогічної дійсності, операціональних складників формулювання та використання питань у процесі сприйняття та інтерпретації явищ та процесів педагогічної дійсності. Так, на *інформаційно-пропедевтичному етапі навчання технологій запитування* (дисципліни «Вступ до фаху», «Університетська освіта») доцільно розкрити сутнісні характеристики та функції запитування як методу пізнання, мотиви запитування у навчальній та професійній діяльності, типологію та класифікацію питань (явні та приховані; прості та складні; коректні та некоректні; питання на уточнення та доповнення; прямі та опосередковані тощо; питання за логікою таксономії Б. Блума; сім класичних питань (Що? Де? Хто? Як? Чому? Якими засобами?) та ін.; правила побудови питань. Знання логічного механізму формулювання питань слугує раціональним підґрунтям для цілеспрямованої роботи із навчальними текстами, науковою та навчально-методичною літературою, формулюванню питань до лекційного матеріалу.

Особливої уваги заслуговують позиції щодо запитування як способу пізнання світу та себе, як процесу наукового пізнання, як способу розвитку здібностей та методологічного мислення. Доцільним є звернення до яскравих та переконливих тверджень видатних науковців минулого щодо ролі питання в науковому пошуку. Наприклад, «Розумне питання – це вже добра половина знання» (Ф. Бекон), «...ми можемо відкрити новий для себе світ, коли навчимося задавати вірні питання» (К. Еріксон), «Знання можуть бути тільки в того, в кого є питання» (Х. Гадамер) тощо.

На *розвивально-творчому етапі навчання технологій запитування* (дисципліни «Загальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Основи педагогічної майстерності») провідною ідеєю навчання технологій запитування постає акцентування уваги майбутніх учителів на цінності таких запитань, які актуалізують ті чи інші протиріччя в явищі чи процесі педагогічної дійсності. Уміння бачити протиріччя в реальних подіях педагогічної буденності – важливий елемент формування саме методологічного мислення, «методологічного бачення», яке постає

підґрунтям для аналітичної, прогностичної діяльності майбутніх учителів. «Методологічне бачення» педагогічної ситуації передбачає включення тих чи інших педагогічних явищ або процесів, артефактів, суб'єктів освітнього простору в певний контекст (соціокультурний, педагогічний), розуміння особливостей просторового та часового виміру педагогічної ситуації (хронотоп), урахування потенціалу неявного знання усіх учасників педагогічної взаємодії.

На лекційних і, особливо, практичних заняттях з дисциплін педагогічного циклу студентам пропонувалися як реальні педагогічні ситуації (відео- та фотоматеріали), так й твори образотворчого мистецтва педагогічної тематики, фрагменти творів художньої літератури, сучасної педагогічної публіцистики, наочні матеріали знаково-символічного характеру, які в сукупності репрезентувалися як стимулювальний матеріал для ситуацій запитування. Доцільними виявляються такі типи питань – інтерпретаційні, творчі, оцінні, практичні (за таксономією Б. Блума); проблемні питання (Навіщо? Чому? Які функції?); рефлексивні питання (Що мені незрозуміло? Навіщо мені це знати? Чого я хочу?); прогностичні (Що буде, якщо?).

Якщо розглядати запитування як форму саме методологічного мислення майбутніх учителів, то доцільними можуть бути такі питання:

- Які педагогічні факти представлено у пропонованій ситуації?
- Які асоціації виникають внаслідок сприйняття цієї ситуації? Які емоції виникають у вас внаслідок сприйняття цієї ситуації?
- Яких знань не вистачає для аналізу пропонованої ситуації? З яких джерел можна дізнатися про особливості вирішення цієї ситуації?
- Що суперечить здоровому глузду у ситуації?
- Яка світоглядна позиція вчителя виявляється у цій ситуації?
- Які педагогічні теорії дозволять адекватно описати ситуацію?
- Якою може бути моя особистісна реакція на пропоновану ситуацію? Чому?
- Як трансформується сприйняття ситуації за умови зміни рольових позицій? Як буде виглядати ситуація очима учня, батьків і т.п.?
- Якими педагогічними термінами можна представити досліджувану ситуацію?
- Що б змінилося в нашому сприйнятті цієї ситуації, якби ми перенесли її в інший історичний або соціокультурний контекст?

Використання запитування як способу проблематизації педагогічної дійсності створює передумови для цілісного сприйняття, адекватної інтерпретації педагогічних ситуацій, навчання майбутніх учителів способів репрезентації явищ та процесів мовою педагогічної науки, включення майбутніх учителів у складний процес наукового пізнання у контексті вирішення завдань майбутньої професійної діяльності. По суті йдеться про *онтологізацію педагогічної реальності, бачення її багатомірності,*

принципової незавершеності та невизначеності. Саме в такому контексті ми розглядаємо місце технологій запитування у методологізації професійної підготовки майбутніх педагогічних та науково-педагогічних працівників.

Взаємозв'язок запитування та проблематизації набуває принципового значення у процесі підготовки майбутніх учителів до науково-дослідницької діяльності, зокрема під час підготовки до виконання курсових робіт, студентських наукових робіт.

На другому та третьому рівнях системи вищої освіти (магістратура та аспірантура) значущість технологій запитування суттєво зростає, оскільки збільшуються вимоги до методологічної підготовки магістрантів та аспірантів. Орієнтація на самостійний науково-педагогічний пошук, виконання різних форм дослідницької діяльності вимагає умінь та навичок проблематизації та концептуалізації, методологічної рефлексії, що, у свою чергу, пов'язано із оволодінням технологіями запитування. Варто відзначити, що на цьому рівні питання розглядається насамперед як засіб наукового пошуку, як зв'язок між відомими та невідомим у межах предмету конкретного наукового дослідження. Саме наукові питання постають підґрунтям отримання нового наукового знання, в якому реалізовано функції опису, пояснення та прогнозу. Відповідно, виокремлюються наукові питання описові, пояснювальні та прогностичні. У процесі підготовки науково-педагогічних працівників (другий та третій рівні вищої освіти) особливого значення набуває взаємозв'язок тематизації предметної галузі, у межах якої здійснюється дослідження, та запитувальної проблематизації. В. Юлов наголошує, що на цьому етапі «запитування йде під знаком деструктивності, або когнітивні структури методично ставляться під загрозу» [10, с. 90]. І принципові, на нашу думку, висновки дослідника: «у невизначеному тематичному полі питання знаходять певні можливості росту нових знань» [10, с. 90], «у формі проблеми старе знання натякає людині, де вона може знайти нові відповіді» [10, с. 96].

Використання технологій запитування на різних етапах професійної підготовки сприяє, по-перше, формуванню в майбутніх учителів та науково-педагогічних працівників розуміння та прийняття обмеженості власної картини світу, упевненості у необхідності власних думок та міркувань у сприйнятті педагогічної реальності, по-друге, становленню інтелектуальної сміливості, в тому числі готовності оцінювати думки інших, різні точки зору на певну проблему, педагогічне явище або процес.

Перспективи подальшої роботи пов'язані із визначенням науково-методичних засад використання технологій запитування у межах міждисциплінарного, трансдисциплінарного підходів до професійної підготовки майбутніх педагогічних та науково-педагогічних працівників в умовах неперервної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Сов. Россия, 1979. – 320 с.
2. Берков В. Ф. Вопрос как форма мысли / В. Ф. Берков. – Мн. : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1972. – 136 с.
3. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. / общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
5. Декарт Р. Сочинения в 2 т. – Т. 1 / Р. Декарт ; пер. с лат. и франц. ; сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1989. – 654 с.
6. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 448 с.
7. Розин В. М. Что такое вопрошание: сущность и типы? / В. М. Розин. // Педагогика и просвещение. – 2016. – № 2. – С. 159–165.
8. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – Харьков : «Фолио», 2003. – 503 с.
9. Хакуз П. М. Вопрос как исполнение вопрошания / П. М. Хакуз, А. Ю. Гура, З. К. Лакербай // Вест. Адыг. гос. ун-та. Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2014. – Вып. 4. – С. 19–32.
10. Юлов В. Ф. Научное мышление : монография / В. Ф. Юлов. – Киров, 2007. – 250 с.